

ДИНАМІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ЛУГАНЩИНИ в кінці ХХ – на початку ХХІ століття

У статті проаналізовано динаміку змін етнічного складу населення Луганської області та сучасний стан самоідентифікації населення.

Ключові слова: динаміка змін, етнічний склад, самоідентифікація, процеси регіоналізму, процеси асиміляції, ідентифікація національності за мовною ознакою.

Розвиток України та становлення національної ідеї тісно пов'язані з проблемою національної ідентичності громадян, яка є однією з визначальних для українського суспільства, зокрема для подальшого формування його як повноцінної нації. Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, визначення місця України в системі культурних і геополітичних подій) зумовлює необхідність виробити адекватну політику щодо специфіки культурних особливостей регіонів.

Характерною рисою формування національної ідентичності громадян сучасної України є істотна різниця в тому, як відбуваються ці процеси в окремих областях, серед різних етнічних, мовних, конфесійних груп тощо. Дослідження історії заселення, формування етнічного складу кожного регіону, його мови та культури, традицій і звичаїв є основою ефективності державницьких і націєтворчих заходів держави¹. Вивчення особливостей мовно-культурних, релігійно-конфесійних, державно-політичних відмінностей окремих регіонів України дозволяють виявити найвиразніші розбіжності в ідентичностях громадян, специфіку утворення єдиної української національної ідентичності та спрямовувати регіонально-культурний розвиток до інтеграційних процесів в Україні².

Регіоналізм в Україні є об'єктивною реальністю. Нерозв'язані питання соціально-економічного, правового, культурно-етнічного характеру підсилюють відцентрові тенденції, процеси регіоналізму, перетворюють їх на одну з найскладніших проблем внутрішнього життя країни. Об'єктивно існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються економічною кризою, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною приналежністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів³.

Процес регіоналізації тісно пов'язаний з формуванням локальної ідентичності. Вона розглядається як багаторівнева структура, що складається з ідентифікації територіальної, соціальної, етнічної, політичної, релігійної тощо⁴. Регіональна ідентичність дає можливість кожному індивіду відчувати себе частиною спільноти, постає об'єднуючим фактором і поступово трансформується в національну ідентичність.

Формування етнічного складу населення Луганщини відбувалося впродовж багатьох століть. Історія заселення краю та міграційні процеси протягом останніх трьох століть зумовили головні особливості національної структури населення⁵. Дані останніх переписів населення 1989 та 2001 рр. (особливо перепис 2001 року) розвіяли заполітизований міф про багатонаціональність України та Луганщини, зокрема.

Загальна чисельність населення Луганської області на 5 грудня 2001 року склала 2546,2 тис. чол. Це 5,7% населення України. За кількістю населення область посідає шосте місце в державі, після Донецької, Дніпропетровської, м. Києва, Харківської та Львівської областей. Статевий склад населення характеризується перевагою жіноцтва: 1170 тис. чоловіків і 1376,2 тис. жінок⁶.

Луганська область – одна з найбільш урбанізованих в Україні. Кількість міського населення тут становить 2190,8 тис. чол., або 86% від загального числа жителів області, сільського населення

– 355,4 тис., або 14%. Віковий склад населення, зафіксований Всеукраїнським переписом, характеризується наступним чином: зменшення частки дітей у загальній кількості населення поряд із суттєвим зростанням частки осіб у віці, старшому за працездатний, значно ускладнюють сучасну демографічну ситуацію в області і зумовлюють зростаюче старіння населення⁷.

На Луганщині налічується 980 населених пунктів, зокрема 14 міст обласного та 23 – районного підпорядкування і 109 селищ міського типу. Найбільші міста області – Луганськ (463 тис. жителів), Красний Луч (95 тис.), Лисичанськ (115 тис.), Сєвєродонецьк (120 тис.)⁸.

Для регіону характерне щорічне зниження рівня народжуваності. Сумарний коефіцієнт народжуваності на одну жінку дорівнює 1,0 за необхідного для простого відтворення населення коефіцієнта 2,2. Водночас зростає смертність, яка в 2001 році становила понад 17 чоловік на тисячу жителів. Особливу тривогу викликає зростання майже на 60% смертності громадян працездатного віку. Найчастішими причинами смерті стають травми й отруєння. Додаткове демографічне навантаження дає й міграція населення: у 2000 році 11,5 тис. луганчан виїхали в інші регіони України і майже 5 тис. – за кордон. Протягом двох останніх років в області окреслилася цікава тенденція: сьогодні вектор внутрішньо-регіональної міграції направлений із міст у сільську місцевість. За 2000 рік до села переїхали на 1000 осіб більше, ніж у зворотному напрямку⁹.

Через специфічні особливості сфери зайнятості області (вуглевидобувна, хімічна та металургійна галузі, де менший ценз пенсійного віку) Луганщина має більший, ніж у середньому по Україні, відсоток пенсіонерів. Населення працездатного віку становить 1080,5 тис., зокрема 517,2 тис. чоловіків, 563,3 тис. жінок, з яких 956,5 тис. проживають у місті, 124 тис. – у селі. Зайняте населення становить 992,8 тис. чол.¹⁰

Національний склад населення. На Луганщині проживають представники 120 національностей, серед них переважну більшість становлять українці (58%). Другою, за кількісною ознакою, національністю є росіяни (39%), третьою – білоруси (0,8%), наступними йдуть татари (0,3%), вірмени (0,3%). Представники наступних 115-ти національностей нараховують по 0,1%¹¹. Отже, говорити про багатонаціональність населення Луганщини немає підстав. Оскільки, українці становлять абсолютну більшість в даному регіоні, відносну більшість – лише росіяни, а представники інших національностей не досягають чисельності навіть одного відсотка.

Якщо порівнювати з попереднім переписом, то на 1989 рік в області мешкало 51,9% українців, 44,8% росіян, 1,2% білорусів, 0,4% татар, 0,1% вірмен. Можемо спостерігати зменшення осіб інших національностей і збільшення українців.

Проте, слід зазначити, що в ХХ столітті питома вага українців на території області помітно зменшувалась. В кінці ХІХ століття питома вага українців становила в межах сучасної північної частини Луганщини близько 65%. А з іншого боку, особливо у другій половині ХХ століття, відбувалося поступове збільшення за цей же час росіян. Питома вага частини населення з росіян лише за 1970 – 1989 рр. збільшилася з 41,7% до 44,8%¹².

Етнічні українці за останнім Всеукраїнським переписом населення складають більшість в усіх районах області крім Станично-Луганського, де переважають так звані донські козаки, яких враховували за переписом як росіян, що складають 85,1% мешканців району¹³.

Співвідношення українського та російського населення в Луганській області має різний характер у міській та сільській місцевості.

Так, з 1970 року по 1989 року питома вага українців серед міських жителів зменшилась з 51% до 49,2%. Питома вага росіян, навпаки, збільшилась з 45,0% до 49,2%. Частка українців у сільській місцевості значно вища, ніж у міській. Але вона протягом 1970 – 1989 рр. мала тенденцію до зменшення (від 72,4% до 68,3%). Питома вага росіян у сільській місцевості хоча і менша, ніж у міській, але вона також підвищувалась (з 26,3% до 29,8%).

Така ситуація у співвідношенні українського та російського етносів на Луганщині стала результатом процесів заселення цієї території представниками цих народів упродовж останніх трьох століть, а також географічного положення на межі розселення українського етносу. Підвищення питомої ваги росіян у другій половині ХХ століття відбувалося за рахунок, ймовірно, змішаних шлюбів та самовизначення дітей від них, як росіян, а також процесів асиміляції. "Заселенці" відрізнялися мовою, національністю, поглядами, світоглядом, репрезентували різні етнографічні регіони, але під впливом реалій буття та політики держави почали втрачати свої етнічні ознаки, що призвело до розмитості етнічної свідомості і мови. Починаючи з

1950-х років Східна Україна поряд з ідентифікацією з українським народом починає приймати й іншу – з "радянським"¹⁴. Наслідком було утворення особливого типу культури "радянської" (хоча подекуди збереглися традиційні риси), а також так званих російськомовних українців.

За переписом 2001 року росіяни кількісно переважають у міській місцевості, а українці у сільській. Питома вага українців у містах становила 56%, а в селах – 73%. Порівняно з попереднім переписом, кількість українців збільшилась як і серед міського, так і серед сільського населення. Росіяни ж навпаки, хоча й переважають у містах, та з попереднім переписом їхня чисельність зменшилась. Питома вага росіян у міській місцевості за переписом 2001 року становила 41% і, відповідно, у сільській – 26%¹⁵.

На червень 2008 року серед 2344,2 тис. мешканців на той час 2029,1 тис. міських, 315,1 тис. – сільських, себто у містах і селищах міського типу проживало 87% населення, у селах – 13%. Середня щільність населення 87,9 осіб на 1 кв. км¹⁶.

Мовна ситуація в Луганській області характеризується зменшенням українськомовного населення. Лише в проміжку між двома переписами населення (1989 і 2001 років) відсоток тих, хто вважає українську мову рідною, зменшився на 4,9%, а російську – відповідно збільшився на 4,9%. Отже, на 2001 рік українську мову вважали рідною лише 30% населення Луганської області. Частка інших мов, які були вказані як рідна, за міжпереписний період не змінилася і становила 0,03%¹⁷. Отже, це вказує на асимілятивні процеси, які були викликані ідеологічним тиском, меншовартістю рідної мови, незнанням історії тощо.

Українська мова рідна для 63,8% селян і 25,5% міщан. За офіційними даними в школах Луганської області лише 40% можуть навчатися українською (переважно у сільській місцевості). Тим не менш, кількість бажаючих скласти зовнішнє незалежне оцінювання українською мовою у 2008 році в Луганській області склала тільки 19%, а 81% здавали його російською. Однією з причин є те, що навіть серед 40% учнів україномовних шкіл чимало насправді змушені навчатися російською, а українською є лише на папері. У кількох містах області немає жодної україномовної школи¹⁸. В 2009 році майже 92% абітурієнтів від зареєстрованих з'явилися на тестування з української мови і літератури¹⁹.

Мовна ситуація на Луганщині має свою специфіку. Ідентифікація національності лише за мовною ознакою в даному регіоні не є основною. За даними перепису 2001 року кількість осіб, які назвали себе українцями і кількість осіб, які вважають українську мову рідною значно різняться. Так, з 1472,4 тис. українців лише 50,4% вважають рідною для себе мову своєї національності, тобто українську. А решта, розмовляють російською, проте натомість визнають свою національність та ідентифікують себе з Україною, формують етнічну самосвідомість. Якщо порівнювати з росіянами, то з 9918,2 тис. чоловік 98,2% вважають для себе рідною російську мову²⁰.

Важливе значення для розуміння сутності етномовних процесів у сучасному середовищі Луганщини має використання класифікації за рівнем національної самосвідомості, яку запропонував етносолог В.Євтух 1992 року. До першої групи належить ядро населення, яке характеризується високим рівнем національної самосвідомості. Другу групу складає маргінальний прошарок як носій змішаної етнічності. До третьої групи належать особи, які фактично втратили власну національну свідомість і визнають лише етнічне походження. Цю групу можна визначити як осіб із залишковими ознаками етнічності²¹. Використовуючи таку класифікацію, можна якісно і зрозуміло враховувати дані перепису населення 2001 року.

На етнічних землях у власній державі весь етнос належить до етнічного ядра. За словами Г.Касьянова, "формування громадянської (або політичної) нації передбачає стандартну схему: етнічне ядро (українці) дає назву державі, а національні групи та меншини консолідуються навколо цього ядра у громадянську націю". Проте тривалий час проходило руйнування цього самого ядра українства, яке і загальмувало процес їхнього перетворення на ядро сучасної української політичної нації. Розподіл за рівнем свідомості притаманний насамперед діаспорі. Але в умовах бездержавності, а для України – в системі спадкоємності радянської доби – серед українців, зберігається такий розподіл за рівнем самосвідомості, який виявляється у мові, зокрема в ступені мовної асиміляції²².

Наслідками такої ситуації, яка склалася в Україні і на Луганщині, зокрема, є продумана політика русифікації царської, а потім радянської влади щодо українського населення. Так,

Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876р. загальмували до революції 1905 український літературний процес. Навіть після 1905 залишилися обмеження української мови й літератури, а під час першої світової війни український друк в Україні був цілком заборонений²³.

Подальша русифікація посилювалася радянською владою. Відродження української державності та активна українізація суспільства була перервана окупацією України радянським військом у 1919 – 1920. Встановлення радянської влади відновило панівне становище росіян в Україні, що виявилось зокрема у пануванні російської мови. Російською мовою було введено діловодство партійних і державних установ; нею ж друкувалася більшість офіційних органів преси, декретів, відозв тощо. У наступні роки, зокрема з 1930, у партійних колах посилювався активний опір українізації. У 1932 – 1933 українізацію замінив гострий протиукраїнський і одночасно русифікаційний курс. Культурні, державні або й партійні діячі, які здійснювали українізацію, були заарештовані, заслані чи розстріляні, а один з головних ініціаторів українізаційного руху, нарком освіти УСРР у 1927 – 1933 М.Скрипник вчинив самогубство. Була припинена незначна українізація на Кубані та на інших українських територіях в РСФСР, і посилалася русифікація українців поза межами УСРР²⁴.

В цей час двомовність, внаслідок такої вдалої політики русифікації, дедалі більше поширювалася, причому сфера вживання української мови постійно звужувалася. Визначити національність за мовною ознакою в Донбасі, і на Луганщині, зокрема, у місцевості зі змішаним населенням вже в 1920-х роках було непросто. Наприклад, документи окружної комісії перепису 1926 року показують, що, диференціюючи населення за мовою, було важко визначити національність²⁵. Це відзначала у своїх дослідженнях Л.Чижикова, підкреслюючи приблизність і навіть сумнівність визначення національного складу населення Східної України за Всесоюзними переписами 1926, 1959, 1970 і 1989 років²⁶.

За переписом 1926 року, в Луганському окрузі налічувалося 49 національностей, з них 10 основних – українці, росіяни, євреї, німці, татари, білоруси, греки, поляки, молдовани, вірмени. 34 етнічні групи були представлені незначною кількістю людей. Українці та росіяни склали 94,39%, з них українці – 51,65%, росіяни – 42,22%. Серед міського населення росіян було 51,53%, українців – 39,22%. У сільській місцевості навпаки – українців було близько 2/3 (59,70%), а росіяни склали 1/3 (37,05%)²⁷.

Рідною мовою вважали російську 57,44% населення, тобто більше половини, а 38,02% – українську. Серед українців 3/4 вважали рідною мовою українську і 26,19% українців (1/4) вважали рідною російську мову. Росіяни ж майже всі (98,84%) вважали рідною мовою російську і тільки 0,5% – українську. Особливо активно процеси асиміляції відбувалися в містах. У Луганську росіян проживало 51,53%, а називали російську мову рідною 75,43% – 3/4 населення. Українську мову в Луганську вважали рідною 17,03% жителів. У сільській місцевості українську мову вважали рідною 49,43%, а російську – 47,24% населення²⁸.

Продовжувала розвиватися тенденція розбіжності рідної мови з етнічною приналежністю. Від перепису до перепису зменшувалося відносне число українців, що вважали українську мову рідною: 1959 – 87,6%, 1970 – 78,3%, 1979 – 71,6%, 1989 – 66,4%. Серед росіян за переписом 1989 року 99,2% назвали рідною мовою російську, 0,8% – українську. Русифікація провадилася не тільки стосовно українців. Так, за переписом 1979 року в Луганській області російську мову назвали рідною 69,9% білорусів, 95,8% євреїв, 91% греків, 74% татар²⁹. Аналогічні процеси характерні і для Донецької області. Тут 1989 року проживало 50,7% українців і 43,6% росіян. При цьому тільки 59,6% українців вважали українську мову рідною³⁰.

Відомий мовознавець В.Даль, який був шанувальником не тільки російської, а й української мови і називав себе луганським козаком, ситуацію у Катеринославській, Таврійській, Херсонській та Бессарабській губерніях, території яких охоплювали нинішній Донбас та південні області України, характеризував так: "На говор даже высшего сословия наложил неизгладимую печать свою язык малорусский"³¹. І це за умови жорстокої політики русифікації, яку наполегливо проводив царський уряд, а також палкого бажання місцевих урядовців бути вірними виконавцями його політики³². В.Даль свідчить, що намагання переломити українську мову призвело до того, що місцева говірка стала спотвореною: "Язык там вообще пестрый, шаткий и нечистый, полурусское, жестокое произношение украинских слов неприятно... Ударенья крайне изменчивы и шатки... стараясь удалиться от ударенья украинского, каждый ста-

вит его почти наугад... Если с одной стороны иноплеменцы здесь обмоскались, то с другой, во всех, даже в великорусских селеньях, народ принял этот говор"³³. Звідси можна зробити висновок, який підтверджується і даними тогочасної статистики, що більшістю населення краю були українці, тому що такий сильний спротив російській мові, розповсюдження якої підтримувала держава, могла чинити тільки мова більшості населення, в нашому випадку – українська.

Прошло багато років, але сучасна мова, якою користується більшість населення Донбасу, несе в собі відчутний вплив того стану, про який говорив В.Даль. І пояснюється це тими самими причинами: етнічне коріння більшості населення Донбасу українське, і це не може не позначитися на мові, але більшість населення вважає рідною російську, і, це обов'язково треба враховувати під час аналізу перепису населення³⁴.

Отже, нинішній стан національно-культурної самосвідомості жителів Луганщини проглядається в їх самоідентифікації. Так, у 1991 і 1996 роках місцеві газети "Жизнь Луганська" і "Наша газета" провели опитування з визначення специфіки населення Донбасу. Так, 54,9% населення 1991 року і 45,4% 1996 року від числа опитаних визначили: "Населення Донбасу – особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії". Отже, такої думки дотримується більшість населення. Натомість, навіть не чверть опитаних (16,4% – 1991 р. і 10% – 1996 р.) вважали, що "тут живуть переважно українці". На питання "тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, що обрусіли" дали ствердну відповідь 9,4% (1991 р.) і 31,9% (1996 р.) населення. Це теж менше третини. А 6,4% (1991 р.) і 7,5% (1996 р.) відповіли: "Населення Донбасу – це денационалізовані елементи". Не змогли визначитися з відповіддю 11,9% (1991 р.) і 5,2% (1996 р.)³⁵. Отже, як бачимо, навіть в роки незалежності і національного піднесення, на що вказує всеукраїнський референдум 1991 року, ситуація пов'язана із самосвідомістю та самоідентифікацією населення луганської області бажала б бути кращою.

Наведені цифри дозволяють зробити висновок, що в суспільній свідомості жителів Луганщини в 1990-х роках було зафіксовано духовне утворення, що може бути названо громадською думкою про специфіку Донбасу. Вона є досить стійкою і нині впливає не тільки на самоідентифікацію жителів регіону, але й на процес формування політичної ідентичності в краї. Культурно-мовна ідентичність маркується політико-ідеологічними критеріями, (наприклад, міф про дві державні мови) що суттєво ускладнює досягнення політичної єдності населення і формування його в єдину націю.

Отже, своєрідність Луганщини необхідно розглядати як об'єктивну реальність з характерними особливостями економічного розвитку регіону і специфікою формування його етнокультурного середовища, які необхідно враховувати при формуванні економічної, культурно-освітньої політики, колективної самоідентифікації українців.

¹ Палій Г. Формування української політичної нації // Політичний менеджмент. – 2003. – №1 – С. 93 – 100.

² Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=36&c=659>

³ Там само.

⁴ Татаренко Т. Специфіка регіональної ідентичності // Нова політика. – 2001. – № 6 (38) – С. 84.

⁵ Слонова Т.І. Етнічна структура населення Луганської області другої половини ХХ століття // Луганщина: етнокультурний вимір. – Луганськ, 2001.

⁶ Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. // http://www.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_lugan/

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Мельник І.Г. Демографічна ситуація в Україні: регіональний аспект. // Луганщина: етнокультурний вимір. – Луганськ, 2001.

¹⁰ Там само.

¹¹ Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk>.

- ¹² Слонова Т.І. Етнічна структура населення Луганської області другої половини ХХ століття. // Луганщина: етнокультурний вимір. – Луганськ, 2001. – С. – 35.
- ¹³ Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 року.// <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk>.
- ¹⁴ Гасиджак Л.І. Культура та побут шахтарів Донеччини в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т.18. – С. 213.
- ¹⁵ Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 року.// <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/lugansk>.
- ¹⁶ Светіков О. З історії заселення Луганщини.// <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=3372>
- ¹⁷ Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 року.// <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/lugansk>.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Результати зовнішнього незалежного оцінювання. //Луганська обласна державна адміністрація.// http://www.osvita.org.ua/ukrtest/news/2008-06-03_4.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Скляр В. Особливості етнічної самоідентифікації українців та росіян у сучасній Україні.// http://www.slovoprosvity.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=696.
- ²² Там само.
- ²³ Косар О.Про русифікацію (спеціально для Хандусенка). Народна правда. // http://narodna.pravda.com.ua/discussions/46a31a5515ab4/view_print/
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Пашина Н. Етномовний чиник політичної ідентичності в Донбасі // Державний архів Луганської області. – Ф. Р. – 243. – Оп. 1 – Д. 991. – Л. 136 – 136 об.
- ²⁶ Чижикова Л.Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 15.
- ²⁷ Пашина Н. Етномовний чиник політичної ідентичності в Донбасі. // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=36&c=659>
- ²⁸ Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Луганск, 1991. – С. 140 – 141.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Державний комітет статистики України. Перепис населення 1989 року. // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk>.
- ³¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1981. – Т.1. – С.123
- ³² Сергієнко Ю. Із досвіду викладання гуманітарних дисциплін державною мовою у вищих навчальних закладах Луганщини // Українознавство. – № 4 (17) – 2005.
- ³³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.1. – С.124
- ³⁴ Сергієнко Ю.Із досвіду викладання гуманітарних дисциплін державною мовою у вищих навчальних закладах Луганщини // Українознавство. – №4(17) – 2005.
- ³⁵ Пашина Н. Етномовний чиник політичної ідентичності в Донбасі.// <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=36&c=659>

В статтє проанализирована динамика изменений этнического состава населения Луганской области и современное положение самоидентификации населения.

Ключевые слова: динамика изменений, этнический состав, самоидентификация, регионализм, процессы ассимиляции, идентификация.

The dynamics of changes of ethnic composition of population of the Lugansk area and modern position of identification of population is analyzed in the article.

Key words: dynamics of changes, ethnic composition, identification, regionalism, processes of assimilation, authentication.